

NOTE EPIGRAFICE

(seria a VII-a*)

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

1. O inscripție ieșită la lumină la *Romula* cu aproape o jumătate de secol în urmă și publicată curînd după descoperire a rămas, cu toate edițiile repetate, în parte enigmatică¹ (fig. 1/1).

Este vorba de *leg(io) XXI[I] Pr(imigenia) p(ia) fi(delis) Phi[li]ppianorum*; această legiune, care își avea sediul la *Mogontiacum* (Mainz) în Germania Superior, mai este menționată la *Romula* într-o inscripție pusă de *(h)astati prio(r) et posterior(r)* din *coh(ors) V*².

Cele două inscripții datează din timpul domniei lui Filip Arabul, din anul 248 e.n.³, cînd detașamente din această unitate, precum și din *legio VII Claudia*⁴, au luat parte la lucrările de construcții militare de la *Romula*. De asemenea, o inscripție onorifică de la *Apulum* menționează un centurion al legiunii *XXII Primigenia*, ajuns, probabil în aceleași împrejurări, *buleuta civitatis Nicopolitanorum*⁵.

În cele ce urmează, ne atrage atenția numai ultimul rînd al inscripției reproduse în desen. Aici, primul semn gravat a fost considerat de D. Tudor semnul pentru *centurio* sau *cohors*, celelalte (inteligibile) avînd eventual semnificația *aedificavit*⁶; după Gr. Florescu, r. 4 ar consemna suprafața de zidărie executată de legiune, exprimată în *scripula*⁷.

Soluția acestui rînd se poate intui parcurgînd mențiunile epigrafice ale legiunii *XXII Primigenia*; astfel, se pot cita numeroase exemple prin care semnul Ξ este folosit pentru a reda cuvintele *centuria*⁸ și *centurio*⁹.

* Serile precedente ale acestor note au fost publicate în această revistă, precum urmează: 22, 1971, 1, p. 107—114; 25, 1974, 4, p. 595—604; 27, 1976, 3, p. 393—398; 31, 1980, 3, p. 455—461; 32, 1981, 2, p. 283—290; 33, 1982, 1, p. 119—123.

¹ D. Tudor, *BCMI*, 31, 1938, 96, p. 89—90, nr. 466; idem, *Germania*, 25, 1941, 4, p. 239, nr. 1; *AnnEp*, 1940, 14; D. Tudor, *OR*, SE 60; idem, *OR*², SE 73; idem, *OR*³, SE 84; *IDR*, II, 326.

² D. Tudor, *BCMI*, 31, 1938, 96, p. 90—92, nr. 467; idem, *Germania*, 25, 1941, 3, p. 239, nr. 2; *AnnEp*, 1940, 13; idem, *OR*, SE 59; idem, *OR*², SE 72; idem, *OR*³, SE 83; *IDR*, II, 325.

³ *CIL*, III, 8031; *ILS*, 510; *IDR*, II, 324.

⁴ D. Tudor, *BCMI*, 31, 1935, 85, p. 115, nr. 110 (= idem, *OR*, SE 58; idem, *OR*², SE 71; idem, *OR*³, SE 82; *AnnEp*, 1939, 28; *IDR*, II, 327); *CIL*, III, 8047 (= *IDR*, II, 328).

⁵ *CIL*, III, 1 481; cf. I. I. Russu, *ActaMN*, 3, 1966, p. 453—456 (= *AnnEp*, 1972, 467).

⁶ D. Tudor, *Germania*, 25, 1941, 4, p. 239.

⁷ *IDR*, II, 326: *scripula mille duo quadrata*.

⁸ *CIL*, XIII, 6 681, 6 682, 6 686, 6 692, 6 711 etc.

⁹ *CIL*, XIII, 6 592, 6 814, 7 256, 11 811, 11 835 etc.; vezi și *RLÖ*, VI, 1905, p. 162, fig. 105 (leg. XIII Gemina Philippiana); *RIU*, 2, 387 (Brigetio).

Deosebit de importantă este însă una dintre inscripții, acum în Muzeul din Wiesbaden¹⁰ (fig. 1/2); siglele finale din r. 2 prezintă analogii frapante cu cele de pe piatra de la Romula a legiunii XXII Primigenia. Chiar dacă

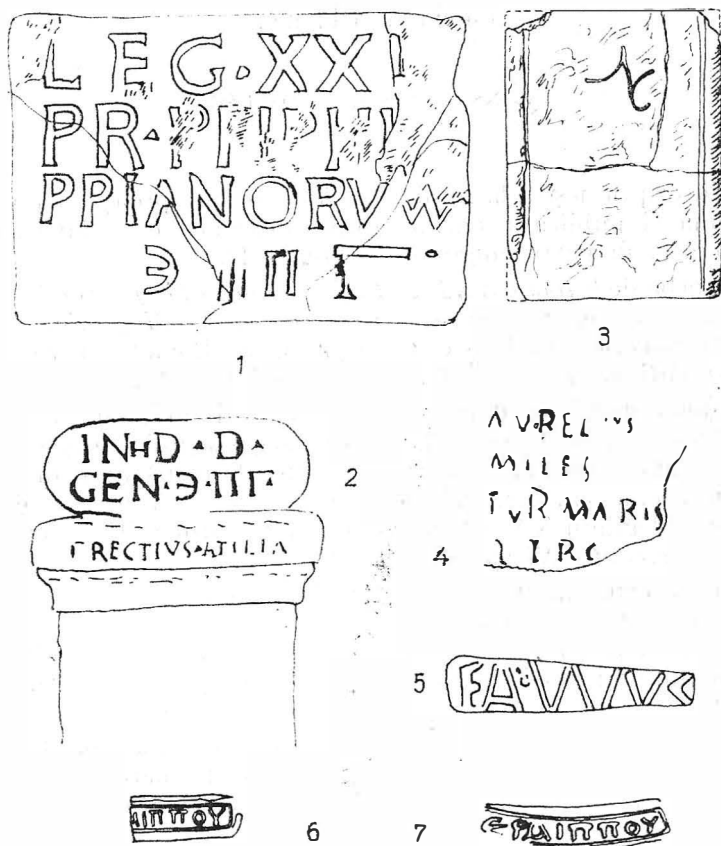

Fig. 1. Inscriptii de Romula (1) și Mainz (2) ale legiunii XXII Primigenia; grafiți tegulari de la Cimpulung (Jidava) (3–4); cărămidă ștampilată de la Drobeta (5); ștampile pe amfore de la Romula (6–7).

soluția propusă nu este deplin acceptabilă¹¹, este în afară de orice îndoială că semnele respective se referă la rangul centurionului.

În inscripția de la Romula, cele trei bare mai subțiri ce urmează după semnul pentru *centuria* se pot referi la numărul de ordine al cohorței

¹⁰ CIL., III, 6 681; vezi și Mainzer Zeitschrift, 7, 1912, p. 26–27, nr. 47. Mulțumim dr. H.-E. Mander (Wiesbaden), care la solicitarea noastră ne-a trimis o fotografie a inscripției.

¹¹ CIL., III, 6 681: « II p (i.e. *secundi principis*) coniecit Domaszewski dubitatus »; Mainzer Ztschr., 7, 1912, p. 26: « Z. 2 sind die Zeichen noch nicht gedeutet; die im CIL. gegebene Erklärung (*secundi principis*, hält v. Domaszewski nach brieflicher Mitteilung nicht mehr aufrecht, da jene Bezeichnung, wie er (Rangordnung des römischen Heeres, S. 90 ff.) nachgewiesen, nach der Augusteischen Zeit nicht mehr vorkommt; man sagt dafür später: *princeps prior in cohorte secunda* ».

(probabil III). Urmează două haste mai îngroșate, dintre care prima prezintă o ușoară prelungire din capătul de sus spre dreapta; aceasta ține probabil locul obișnuitului *sicilicus*, marcând astfel cifra romană II¹². Ultimul semn poate fi eventual abrevierea pentru *princeps*, cum s-a gândit A. v. Domaszewski¹³. Așadar, în inscripția de la Romula ar putea fi vorba de *centuriae tertiorum duorum principum* sau, cu alte cuvinte, centuriile¹⁴ celor doi *principes* (prior și posterior) din *cohors III*¹⁵.

2. O inscripție descoperită în castrul de la Copăceni (identificat cu *Praetorium* din *Tabula Peutingeriana*)¹⁶ ne arată că acesta a fost construit în anul 138 de *n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae Inf(erioris) sub Fl(avio) Constante proc(uratore) Aug(usti)*¹⁷. Dintr-o altă inscripție, aflăm însă că, doi ani mai târziu, castrul a fost refăcut: *castra n(umerus) burg(ariorum) et vered(ariorum) quod anguste tenderet duplicato valli pede et impositis turribus ampliavit per Aquilam Fidum proc(uratorem) Aug(usti)*¹⁸.

Din acest castru cunoaștem acum doar o mică parte¹⁹; s-a calculat că latura de nord, păstrată în bună parte, avea circa

¹² În inscripția CIL., III, 6 681, cele două bare au aspect de II.

¹³ Vezi mai sus, nota 11. Identificarea ultimului semn cu *P* găsește analogii doar în scrierea cursivă (Pompei și Alburnus Maior; cf. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris, 1914, p. 7—8). Pe piatră, însă, în acest fel este redat deseori *F*; totuși o întregire de genul *f(ecit)* (D. Tudor, *Germania*, 25, 1941, p. 239, atribuia ultimului rind semnificația *aedificavit*) este inacceptabilă, deoarece în inscripția de la Mainz acest semn se referă sigur la rangul centurionului. Dealtfel, într-o inscripție din Dalmatia (CIL., III, 14 799, 1), unde apare aidoma (chiar și punctul este redat în același loc, între cele două bare), are valoare de *E*.

¹⁴ Semnul este valabil atât pentru *centuria* (singular), cit și pentru *centuriae* (plural); vezi astfel D. Tudor, *BCMI*, 28, 1935, 85, p. 115, nr. 110 (= *AnnEp*, 1939, 28; *IDR*, II, 327; M. P. Speidel, *ZPE*, 30, 1978, p. 119—122; C. C. Petolescu, *SCIVA*, 32, 1981, 2, p. 283—285, nr. 1): *VI ha [st(alorum) pr(ioris)] et post(erioris)*.

¹⁵ Nu este exclus ca semnul *I* să aibă valoare de cifră și să se refere la *centuriones hastati*, aflați pe locul 3 (echivalentul cifric al literei grecești *gamma*) în ierarhia centurionilor legionari; dealtfel, în celelalte inscripții de la Romula citate apar numai centuriile hastaților din cohorta V a legiunii XXII Primigenia (supra, nota 4) și din cohortele VI și IX ale legiunii VII Claudia (supra, nota 5).

¹⁶ *TIR*, I.—35, București, 1969, p. 35.

¹⁷ CIL., III, 13 795; *ILS*, 8 909; *IDR*, II, 587.

¹⁸ CIL., III, 13 796; *ILS*, 9 180; *IDR*, II, 588.

¹⁹ D. Tudor, *SCIVA*, 32, 1981, 1, p. 80; „O inundație puternică a Oltului, întâmplată în jurul anului 235 e.n. (monede), a distrus în cea mai mare parte acest castru de zid”; vezi și Cr. M. Vlădescu— Gh. Poenaru Bordea, *Oltenia*, I, Craiova, 1974, p. 57. Probabil însă că nu revărsarea râului a distrus castrul, determinând abandonarea lui — deoarece, cum însuși D. Tudor nota (*OR*⁴, p. 287, nr. 31), acesta se afla „pe malul vechi al Oltului”, dar „deasupra unui tăpșan înalt 15 m” (după Cr. M. Vlădescu, *SMMM*, 13, 1980, p. 75 : 16 m) ! Starea actuală a platoului se datorează distrugerii lente în decurs de 18 secole. În schimb, săpăturile au precizat că acest castru a suferit două distrugerii prin foc și sabie, cum s-a putut constata la turnurile porților : „Sondajele făcute în camerele turnurilor au precizat urmele a două straturi de incendiu separate de o pătură de nisip cărat și bătut, ceea ce dovedește o refacere în urma unui incendiu, care a doua oară aduce și sfârșitul castrului” (sublinierea ne aparține; această concluzie logică a istoricului Olteniei romane anulează pe aceea mai puțin verosimilă, privind o catastrofă diluviană, formulată se pare sub influența cercetărilor actuali ai castrului de la *Praetorium* : Cr. M. Vlădescu — Gh. Poenaru Bordea, *Oltenia* I, p. 57); „Ca să fi fost refăcut castrul numai după doi ani după terminarea sa, înseamnă că fusese distrus de o împrejurare neașteptată, ceea ce tocmai confirmă primul strat de incendiu aflat în turnurile porții” — continuă D. Tudor. Dar, în ceea ce privește motivul primei refaceri, inscripția este cit se poate de clară : „*n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum)*” a mărit castrul, fiindcă el (= *numerus*) staționa înghesuit”; primul strat de incendiu trebuie deci să fie ulterior anului 140 — poate de pe timpul lui Antoninus Pius (pen-

64 m²⁰. Ca mărime, el se compară cu castelele de la *Arutela* (Bivolari) (latura păstrată măsoară aici 60,80 m²¹) și Rădăcinești (63,10 × 56,70 m)²².

Inscripția din 140 ne aduce o serie de date, în primul rînd de ordin istoric, care merită un comentariu mai amănunțit. Anume, se arată trei lucruri: unitatea de garnizoană a mărit castrul (*castra ... ampliavit*), a fost dublat piciorul valului (*duplicato pede valli*) și s-au adăugat turnuri (*inpositis turribus*) — ultimele două activități fiind redată gramatical prin ablative absolute.

Refacerile menționate de inscripție nu au fost sesizate arheologic²³ — aceasta datorită faptului că cea mai mare parte a castrului este acum distrusă. Motivul care a determinat mărirea suprafeței castrului (*castra n(umerus) ... ampliavit*) ne este explicat în inscripție: *quod anguste tenderet*; sensul acestei lămuriri a scăpat însă arheologilor²⁴. Aici, verbul *tendere* are sensul de „a staționa, a campa” — putîndu-se astfel cita o serie de exemple²⁵. Așadar, cauza reamenajării lagărului a fost faptul că unitatea campa într-un spațiu prea îngust (în text: *anguste*²⁶); pentru a

tru evenimentele de pe timpul acestui împărat, vezi: D. Tudor, OR⁴, p. 36, 158–159; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 54 și urm.; C. C. Petolescu, *Revista de istorie*, 35, 1982, 1, p. 70 și urm.) sau Marcus Aurelius. Cea de-a doua distrugere datează mult mai tîrziu, în secolul al III-lea, probabil în urma atacului carpic din timpul lui Filip Arabul (după Cr. M. Vlădescu și Gh. Poenaru Bordea, SMMIM, 13, 1980, p. 78, în castru s-au aflat monede de la Antoninus Pius și Iulia Mamaea). Atunci s-a ridicat un nou castru — cel de la Racovița, 500 m mai spre nord (D. Tudor, OR⁴, p. 288–290, nr. 32), care a avut o existență scurtă și se aseamănă mult cu cel de la Jidava (cum remarcă D. Tudor) (dar *horreum* din planul publicat în OR⁴, fig. 80/1 este foarte probabil *praetorium*, iar așa-zisul pretoriu este clădirea comandamentului — *principia*); să fi fost înălțat chiar de unitatea ce staționase la Jidava, retrasă pe Olt după abandonarea *limes*-ului transalutan?

²⁰ Despre acest castru: D. Tudor, OR⁴, p. 288.

²¹ *Ibidem*, p. 259–265, nr. 3.

²² *Ibidem*, p. 294–297, nr. 37.

²³ D. Tudor, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 82: „Din păcate, săpăturile arheologice făcute de Gr. Tocilescu și cele recente n-au putut preciza în ce a constat: dublarea valului, identificarea turnurilor adăugate și cu cât s-a mărit castrul. Un val adăugat zidului de incintă nici nu a existat, el fiind înlocuit cu acele camere destinate unor nevoi gospodărești”. Vezi însă nota 35.

²⁴ După D. Tudor, *loc. cit.*, „Refacerea și sistematizarea fortificației, într-un interval de timp așa de scurt, pare destul de suspectă. Privitor la aceasta s-au făcut fel de fel de ipoteze: o răscăală a autohtonilor întimplată în anul 139 e.n., o incendiere pustiitoare a construcțiilor de lemnărie din el ș.a. Se pare că trebuie să ne oprim la un incendiu provocat de neglijența garnizoanei. De acest eveniment se leagă și primul strat de arsură constatată pe aria castrului” (v. și p. 80: „stratigrafic s-au putut constata în castrul de la Copăceni două pături de incendiere”); Cr. M. Vlădescu—Gh. Poenaru Bordea, Oltenia, I, 1974, p. 57: „În ce privește castrul de la Copăceni, suferind două deteriorări, ale căror cauze nu ne sînt cunoscute (prima între 130–140 și a doua pe la jumătatea secolului al III-lea e.n.). Concluziile cercetărilor castrului de la Copăceni sînt însă în contradicție cu textul inscripției: *castra n(umerus) ... quod anguste tenderet ... ampliavit*, nu fiindcă ar fi fost distrus violent. Prima distrugere a avut loc *post* 140, cel mai devreme în 142–143, pe timpul lui Antoninus Pius (v. nota 19). Motivul a fost însă corect sesizat de M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 223: „În anul 140, abia la doi ani de la construirea lui, castrul de la Copăceni dovedindu-se prea strîmt a fost amplificat, lărgindu-se incinta al cărei val este înălțat cu două picioare și întărit cu turnuri”; vezi și IDR, II, 588.

²⁵ Hygin. Grom., p. 1, col. 2: *centuriae non plus quam octavos papiliones singulae tendent*; CIL, XII, 2 228 = ILS, 569: *vexillationes adque (!) equites itemque praepositi et ducentarii (ii) protect(ores) tendentes in Narb(onensem) prov(inciam)* (sub Claudius II). Vezi *Totius Latinitatis Lexicon, opera et studio Aegidii Forcellini*, VI, 1875, p. 50–51.

²⁶ Pentru sensul adjectivului *angustus*, -a, -um și a derivatelor sale, vezi: Forcellini, *op. cit.*, p. 274–276; *Thesaurus linguae Latinae*, II, Leipzig, 1900–1906, col. 62–64.

avea deplin sensul expresiei, este interesant a cita un pasaj din Titus Livius, *Ab Urbe condita* (27, 46, 2), unde se arată că pe timpul războiului cu Hannibal, într-o anumită împrejurare, pe tabără fusese dat de consulul Livius acest consens: „tribunul să-l primească pe tribun, centurionul pe centurion, călărețul pe călăreț, pedestrașul pe pedestraș. Căci nu e nevoie să se mărească nici tabăra, pentru ca vrăjmașul să nu simtă sosirea celui-lalt consul; stringerea mai multora laolaltă într-un spațiu strimt (*coortatio plurium in angusto tendentium*) avea să fie destul de ușoară, deoarece oastea lui Claudius nu luase cu sine în această expediție nimic, în afară de arme...” (trad. N. Iascu).

Cît privește primul ablativ absolut citat (*duplicato valli pede*), nici el nu a fost corect înțeles. După M. Macrea²⁷ și D. Tudor²⁸ — care credeau că *vallum* este totuna cu *agger*-ul —, valul ar fi fost înălțat cu două picioare; din neatenție, cei doi istorici-arheologi uitau că acest castru nu avea *agger* — drumul de rond fiind înlocuit de o podea de lemn sprijinită de niște pînteni pornind spre interior din zidul de incintă²⁹. În realitate, *vallum*³⁰ este echivalent aici cu zidul castrului; spre exemplificare, se poate cita o inscripție de la Regensburg (Raetia) din timpul lui Commodus: *vallu[m] e]um portis et turribus*³¹ sau *Notitia Dignitatum* (●cc., XL): *lineam valli* pentru zidul lui Hadrian³². Dublarea piciorului valului (în textul epigrafic: *duplicato valli pede*) ar însemna „dublarea bazei (lățimii) zidului”. Avînd în vedere că după refacerea din anul 140 zidul era gros de 1,40 m, rezultă că la început va fi avut circa 0,70 m³³ — deci comparabil cu zidul castrului de la Rădăcinești (0,60 m). Probabil că și ca întindere, în prima fază, erau asemănătoare (lagărul de la Rădăcinești, construit tot în 138 de *Suri sagittarii*, măsoară 63,50 × 56,70 m.³⁴).

Faptul că inscripțiile au fost descoperite alături (în aceeași campanie de săpături — 1894 —, la scurt interval una după cealaltă) este și el interesant. Se poate presupune că latura pe care se afla poarta, unde erau așezate inscripțiile (probabil *porta praetoria*), a rămas în vechea formă, fiind prelungite laturile lungi (vezi: *castra... ampliavit*) și adăugate turnurile (*inpositis turribus*)³⁵. Prin lucrările de mărire, s-a creat un spațiu suplimentar pentru cazarea trupei și pentru adăpostirea animalelor (*veredes*).

²⁷ M. Macrea, *Viața...*, p. 223; v. citatul integral mai sus, nota 24.

²⁸ D. Tudor, OR⁴, p. 288; cf. idem, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 82: „dublarea laturii valului”.

²⁹ Vezi M. Macrea, *op. cit.*, p. 225: „... la alte caste, ca cele de la Copăceni, Bivolari, Titești, în Dacia Inferior, sau la Căței, în Dacia Porolissensis, valul de pământ lipsește, drumul de rond fiind un pod de lemn sprijinit pe un fel de contraforți, care se leagă de zidul de incintă”. Sistemul este descris amănunțit de D. Tudor, OR⁴, *passim* (castrele de la Arutela, Praetorium, Rădăcinești și Titești); vezi și Cr. M. Vlădescu — Gh. Poenaru Bordea, Oltenia, 1, 1974, p. 47 și urm.

³⁰ W. Schleiermacher, RE, VIII A₁, s. v. *Vallum*, col. 288—291; idem, RE, Suppl. IX, col. 1431 (completare). Vezi Hyginus, De mun. castr., 50: *vallum extrui debet cespite aut lapide, saxo sive caemento*.

³¹ CIL, III, 11 965; construirea zidului fortificației a fost confirmată prin săpături (A. Stroh, Germania, 36, 1958, p. 78; apud RE, Suppl. IX).

³² RE, VIII A₁, col. 289.

³³ Dublarea valului nu a fost sesizată arheologic; vezi totuși nota 35.

³⁴ D. Tudor, OR⁴, p. 294—297, nr. 37.

³⁵ Adăugarea turnurilor a fost sesizată arheologic la colțul de NE; vezi Cr. M. Vlădescu — Gh. Poenaru Bordea, SMMIM, 13, 1980, p. 77.

3. Printr-o întâmplare care nu-și poate găsi deocamdată explicația decit în caracterul lipsit de amploare al cercetărilor, nu se cunoaște încă numele nici uneia din unitățile care au staționat în castrul de pe *limes Transalutanus*.

Castrul roman situat în punctul Jidova (Jidava) din partea de sud a orașului Cimpulung (jud. Argeș) nu face nici el excepție în această privință³⁶. Totuși, reluarea unor date deja puse în circulație ar putea aduce unele lămuriri³⁷.

Ne atrage mai întâi atenția un fragment de cărămidă din care se păstrează inscripția: ...*didus*... / ...*leg*... / ... [f]ec(it) (?)³⁸. Evident, în r. 1 se află partea finală a unui nume, care poate fi *Candidus*, cunoscut dintr-o altă inscripție de acest gen de la Jidava³⁹. Pare a fi vorba deci de prezența unui detașament dintr-o legiune⁴⁰.

Alte câteva inscripții executate pe cărămizi (înainte de ardere, în pasta crudă) se referă la militari din garnizoana castrului. Astfel, cunoaștem pe un *Aurelius, miles turmaris* (ultimul rind nu este clar⁴¹); cum remarca D. Tudor, este vorba de un soldat călăreț⁴², ceea ce denotă că unitatea care staționa în acest castru avea în compoziția sa și efective de cavalerie (fig. 1/4).

Cercetările întreprinse cu mai mulți ani în urmă în castrul de la Jidava au dus la descoperirea într-una din camerele comandamentului (*principia*), probabil în *armamentarium*, a peste 1 000 de virfuri de săgeți⁴³ — ceea ce arată fără dubiu că aici staționa o unitate de *sagittarii*. Dintre unitățile de arcași din Dacia Inferior (Malvensis), cunoaștem numai *cohors I Tyrio-*

³⁶ Despre acest castru, vezi: D. Tudor, București, 2, 1936, p.89—117; Emilian Popescu—Eugenia Popescu, Materiale, 9, 1970, p. 251—262 (= StCom Pitești, I, 1968 p. 69—79).

³⁷ Materialul epigrafic de la Jidava este strins în IDR, II, 609—630; vezi completările și observațiile în cronica epigrafică publicată de noi în SCIVA, 32, 1981, 4, p. 608—609, nr. 58—61.

³⁸ IDR, II, 613 (lectura lui D. Tudor, cu completarea ultimului rind după Ioana Bogdan-Cătăniciu, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 285, nota 19).

³⁹ IDR, II, 611; în r. 4 și 5. prelungirea spre dreapta a hastei finale a ultimei litere sugerează ligatura V ÷ S; în ultimul rind, al doilea I nu există probabil (o adăncitură naturală a cărămidii). În această inscripție apar doi militari: unul este *milis asari(us)* — nu (*h*)*astari(us)*, cum citea D. Tudor (București, 1936, p. 111) —, probabil, „cel care face mozaic” (vezi *asarotos* și adjectivul *asarolicus*, — a, -um; *Thes.*, II, 1890—1896, col. 749—750; celălalt este *Candidus, instr(u)lor*) — cu sensul de „cel care construiește” (vezi *Thes.*, 1962, col. 2009, s.v. instructor; dintre exemplele epigrafice ce ne stau la îndemână, vezi CIL VII, 445: *balneum cum basilica a solo instruxit*).

⁴⁰ Pe baza unor combinații eronate de texte epigrafice (grafiți tegulari), Ioana Bogdan-Cătăniciu (SCIVA, 25, 1974, 2, p. 285, nota 19) ajungea la concluzia că la Jidava ar fi staționat încă de pe timpul lui Traian un detașament din legiunea XI Claudia. Chiar dacă se poate accepta prezența unor efective din legiunile Moesiei Inferior (cum este cazul cu Pietroasele, unde au apărut ștampile ale legiunii XI Claudia), raționamentul puțin obișnuit care a condus pe autoare la asemenea concluzie (vezi observațiile noastre din Revista de istorie, 35, 1982, 1, p.68, nota 32) golește de conținut o ipoteză care, cu prudența și corectura cuvenite, ar putea fi acceptabilă.

⁴¹ IDR, II, 610.

⁴² D. Tudor, București, 2, 1936, p. 111, nr. 5. *Mil(es)* mai apare însemnat și pe alte cărămizi (IDR, II, 614, 616). *Turmaris* poate proveni de la *turmalis*, „soldat dintr-o turmă”, mai puțin probabil să fie *turmarius*, „cel care face recrutări pentru cavalerie”. Nu este exclus să fie *turma Ris...* (partea finală a numelui găsindu-se în r. 4, neclar: eventual *Syro...*?). Vezi fig. 1/4.

⁴³ Em. Popescu — Eug. Popescu, Materiale, 9, 1970, p.257; iidem, StComPitești, 1968, p. 74.

*rum sagittariorum*⁴⁴ și *numerus Surorum sagittariorum*⁴⁵; efective de arcași avea probabil și *cohors I Flavia Commagenorum*⁴⁶. Este greu de afirmat dacă grafitul incizat pe un alt fragment de țiglă, acum dispărut, reprezenta într-adevăr semnul pentru *milliaria*⁴⁷; acesta ne-ar da seama asupra mărimii efectivelor garnizoanei (ceea ce este greu de admis, avînd în vedere mărimea redusă a castrului : 132,35 × 98,65 m).

De aproape o jumătate de secol se cunoaște (în săpăturile din ultimele decenii au apărut în număr considerabil) un semn executat pe țigle cu degetul (în pasta crudă) (fig. 1/3), în formă de *N* cursiv⁴⁸. Frecvența lui nu este întîmplătoare și se referă, după părerea noastră, la unitatea de garnizoană. Cu titlu de ipoteză, întregim *n(umerus)* — ca și la Slăveni⁴⁹, unde însă alte ștampile ne lămuresc că este vorba de *n(umerus) S(urorum)*⁵⁰. Faptul că semnul de la Jidava nu este aplicat cu ștampila nu trebuie să ne surprindă; destul a aminti inscripțiile *N M* ε de la Răcari⁵¹, executate cu un bețișor în pasta crudă, sau chiar *C(ohors) X* de la Drobeta, cu degetul⁵².

Să fie vorba chiar de *numerus Surorum*, transferat, să zicem, în cursul secolului al III-lea la Jidava? Ipoteza ar avea în vedere și prezența (documentată arheologic) în acest castru a unor efective de arcași. În aceste condiții, descoperirea unui altar menționînd o centurie din *numerus Suro- rum* tocmai la Piuș Petrii⁵³, la gura Ialomiței, n-ar mai trebui să surprindă; detașamentul va fi ajuns pe Dunărea dobrogeană pentru lucrări militare sau într-o expediție⁵⁴.

4. O inscripție funerară descoperită în 1972 cu prilejul săpăturilor din castrul de la Brîncovenesti (jud. Mureș) păstrează memoria unui *Aurel(ius) Vale(n)s, sisq(uipticarius) alae Indyri(corum)*⁵⁵ (ligatura *N + L*).

Cu privire la această unitate de cavalerie, s-a arătat cu mai mulți ani în urmă că este o «formație combatantă de elită alcătuiindu-se din mici

⁴⁴ Această unitate este atestată numai de diploma militară de la Palamarca : AnnLp, 1962, 264; IDR, I, 13.

⁴⁵ Despre această unitate : D. Tudor, OR⁴, p. 339—340 (cu bibliografia).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 334. Presupunerea se bazează pe faptul că perechea sa de la Micia (Dacia Superior), *cohors II Flavia Commagenorum*, este atestată ca fiind *sagittaria* : C. Daicoviciu, ACMT, 1930, p. 37, nr. 6; ILS, 9 273).

⁴⁷ IDR, II, 629.

⁴⁸ IDR, II, 622.

⁴⁹ IDR, II, 530.

⁵⁰ IDR, II, 383, 529.

⁵¹ IDR, II, 168 (h).

⁵² IDR, II, 109; SCIVA, 32, 1981, 4, p. 600—601, nr. 22.

⁵³ CIL III, 7 493 (=ISM, V, 127).

⁵⁴ Totuși, semnul de la Jidava nu pare a fi un simplu *N*; remarcăm, de asemenea, că el are aceeași formă dacă țigla este ținută în poziție răsturnată. Pare mai degrabă a fi o ligătură : *N + C* sau chiar *A + C*.

În primul caz, ar putea fi vorba de un *n(unerus) C* ... Dintre unitățile cunoscute în Dacia, doar *numerus Campestrorum* s-ar putea preta la o întregire; dar această unitate a staționat în Dacia Superior (Apulensis) (CIL, III, 1 343, 1 607).

În celălalt caz, ne putem gândi eventual la o unitate de cavalerie (cu asemenea identificare ar concorda și prezența aceluși *milis turmaris* amintit mai sus) din Dacia Inferior : *ala I Claudia Gallorum Capitoniana*.

⁵⁵ D. Protase, A. Zrinyi, Marisia, 5, 1975, p. 61; D. Protase, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II. *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln — Bonn, 1977, p. 383 (aici, gradul militarului apare corect : *sisq(uipticarius)*); I. I. Russu, SCIVA 28, 1977, 1, p. 99.

subunități din forțele staționate în Illyricum (Dalmatia — Pannonia — Moesia), numită inițial *Numerus equitum electorum ex Illyrico* (CIL, XI, 393 = ILS, 2 739), iar la a. 129 *Vexillatio equitum Illyricorum* în diploma militară a Daciei Inferior (unde unitatea era staționată), CIL, XVI, 75 = IDR, I, p. 99–103 (DiplD X), devenind după vreun deceniu *Numerus equitum Illyricorum*, cum e numit în „a doua” diplomă pentru aceeași provincie dacică, la a. 140, Klio, 37, 1959, p. 196–210 = IDR, I, p. 108–112 (DiplD XIII), sau mai scurt *Numerus Illyricorum* în CIL, III, 1 197 la Apulum (epitaful *D. M. Tutor Silvani [eque]s alae Bos[p.] ex N. Ill[y]r. . .*) și în CIL, VIII, 9 358 = ILS, 2 378 (în Africa *P. Aelio P. fil. etc.*) — — — *praeposito N. Illyricorum* — — —) »⁵⁶. În realitate, în ordine cronologică, trebuie menționată mai întâi *vexillatio equitum Illyricorum*, atestată în anul 129 (diploma militară de la Grojdibod). Abia apoi această vexilație a devenit *numerus equitum Illyricorum* (diploma de la Palamarca, din 13 decembrie 140); este clar deci că inscripțiile de la Ariminium (CIL, XI, 393 = ILS 2 739) și Caesarea (Mauretania) (CIL, VIII, 9358 = ILS, 2 738; I. I. Russu o citează greșit) datează mai târziu decât diploma de la Grojdibod⁵⁷.

Cu privire la etniconul trupei, se menționează într-o scurtă notă : « Din inscripții latinești avem la îndemână numai două exemple cam târzii : „per Italian ac Inlyricum”, din a. 362–365, CIL, V 8 987 (= ILS, 755); „praefecto praetorio Italiae Africae et Inlyrici” la a. 438, CIL, XIV, 2 165 (= ILS, 1 283) »⁵⁸. Dar se poate cita și un exemplu mai timpuriu : *G. III C Ti(berius) Aug(ustus) Inlyrico vic(it)*⁵⁹.

5. De la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* se cunosc „materiale tegulare șampilate LINV (litere inversate)” descoperite în *villa suburbana* de la nord de amfiteatru⁶⁰. Deși șampilă este slab și numai parțial imprinată, este clar, după desenul publicat, că reprezintă o bună parte din conținutul altei șampile, păstrată acum în Muzeul „Porțile de Fier” și publicată ca descoperită la Drobeta : *FANIVS* (fig. 1/5)⁶¹. Având în vedere proveniența sigură a șampilelor citate de la Sarmizegetusa, se poate admite fără teama de a greși că și exemplarul *FANIVS* are aceeași origine; dealtfel, în depozitele Muzeului „Porțile de Fier” se află și alte materiale tegulare aduse din capitala Daciei romane de Al. Bărcăcilă.

6. În volumul cu inscripțiile din Oltenia a fost inclusă următoarea șampilă pe un fragment de amforă descoperit la *Romula* (fig. 1/6)⁶²:

⁵⁶ I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 99–100.

⁵⁷ Vezi C. C. Petolescu, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 468–471.

⁵⁸ Pentru forma „insolită” *Inlyricum*, vezi I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 98–99.

⁵⁹ CIL, X, 6 638, col. II, r. 3 = I², p. 248; A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*⁴, Budapesta, 1975, nr. 496.

⁶⁰ N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980, p. 131, nr. 9; IDR, III/2, 555 a (cu bibliografia anterioară).

⁶¹ D. Tudor, 16, 1965, 1, p. 181, nr. 6; IDR, II, 112.

⁶² D. Tudor, SCIV, 17, 1966, 3, p. 598, nr. 13, fig. 3/11; idem, OR³, 1968, SE 161; Gh. Popilian, *Dacia, N.S.*, 18, 1974, p. 140, pl. 3/10; idem, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 41; IDR, II, 458.

[ΦΙ]ΛΙΠΠΟΥ

Tot de la Romula se cunoaște o altă toartă de amforă, cu ștampila întreagă (fig. 1/7) ⁶³:

ΕΡΜΙΠΠΟΥ

Din compararea acestora rezultă că epigrafa fragmentară conține aceeași ștampilă (cea de-a doua citată; prima literă păstrată, *lambda*, este de fapt *M*); așadar, ștampila IDR, II, 458, trebuie întregită tot [ΕΡ]ΜΙΠΠΟΥ.

Numărul producătorilor de amfore ștampilate descoperite în Oltenia se reduce, astfel, cu o persoană ⁶⁴.

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (VII)

RÉSUMÉ

1. Dalle en pierre calcaire, de Romula, avec l'inscription : *Leg(io) XXII[II] / Pr(imigenia) p(ia) fi(delis) Phi[li]/ppianorum*; les sigles de la IVe ligne sont restés incompréhensibles (D. Tudor, *Germania*, 25, 1941, 4, p. 239, n° 1; *AnnÉp*, 1940, 4; IDR, II, 326). Fig. 1/1.

Par comparaison avec une autre inscription de la même légion, maintenant dans le musée de Wiesbaden (fig. 1/2; voir dans le texte, note 11), il s'agit probablement des *centuriae duorum principum* de la *cohors III*.

2. Discussions en marge de l'inscription CIL, III, 13 796 (= ILS, 9180; IDR, II, 588) (voir note 18); le *vallum* est identique au mur d'enceinte.

3. Observations sur les graphites régulaires mis au jour pendant les investigations dans le camp romain de Cîmpulung (Jidava); selon l'auteur, la lettre *N* (fig. 1/3), tracée avec le doigt dans la terre glaise, fait référence à un *numerus*.

4. Mise au point d'ordre bibliographique et chronologique concernant le *numerus Illyricorum*.

5. La tuile à l'estampille *FA NIVS*, insérée parmi les inscriptions de Drobeta (IDR, II, 112), provient en réalité de la capitale de la province (cf. N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980, p. 131, n° 9, fig. 53).

6. L'estampille ... ΛΙΠΠΟΥ sur une amphore mise au jour à Romula (IDR, II, 458) (fig. 1/6) a été attribuée d'une manière erronée au céramiste *Philippos*; en réalité, elle appartient à l'estampille ΕΡΜΙΠΠΟΥ, déjà connue à Romula (IDR, II, 457) (fig. 1/7).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Inscriptions de Romula (1) et Mogontiacum (2) de la *legio XXII Primigenia*; graphites régulaires de Cîmpulung (Jidava) (3–4); brique estampillée de Drobeta (5); timbres amphoriques de Romula (6–7).

⁶³ Gh. Popilian, *Dacia*, N. S., 18, 1974, p. 140, pl. 3/8; idem, *Ceramica* ..., p. 42; IDR, II, 457.

⁶⁴ Pentru amforele ștampilate din Oltenia, v. Gh. Popilian, *Ceramica* ..., p. 41–44. Repertoriul bibliografic al descoperirilor de amfore ștampilate din Dacia: G. C. Petolescu, *Revista de istorie*, 34, 1981, 4, p. 706; adaugă: Al. Popa, *Apulum*, 19, 1981, p. 71–78.